

**ТРИПІЛЬСЬКА КОЛЕКЦІЯ ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ
У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ: ЗБЕРІГАННЯ, ВИВЧЕННЯ
ТА ВИКОРИСТАННЯ**

Трипільська колекція з Середньої Наддніпрянщини, що носить ім'я Вікентія Хвойки, посідає в археологічному зібранні Національного музею історії України одне з чільних місць. Колекцію складають матеріали розкопок, здійснених В.В.Хвойкою на кошти меценатів (родин Ханенків, Терещенків) у 90-і рр. ХІХ та на початку ХХ ст. на Київщині.

Перші пам'ятки цієї яскравої давньоземлеробської культури мідної доби В.В.Хвойка виявив 1893 р. на Кирилівських висотах над Подолом у Києві (а саме — в садибі Світославського), а в наступні роки дослідив ряд поселень у колишньому Київському повіті Київської губернії біля містечка Трипілля, сіл Халеп'я, Верем'я, Щербанівка, Жуківці, Станки та інших (Хвойка В.В., 1901, с.768—812; 1904, с.1—25; 1909, с.291—309; 1913, с.18—20).

Про результати своїх археологічних досліджень поселень культури “мальованої кераміки” В.В.Хвойка зробив доповідь на ХІ Археологічному з'їзді, що відбувся у Києві 1899 р. (Хвойка В.В., 1901, с.768-812). Відкриту до з'їзду виставку було розміщено у незавершеній будівлі Київського міського музею старожитностей та мистецтв, одним з наступників якого є нинішній Національний музей історії України (НМІУ). Ця виставка фактично започаткувала першу музейну експозицію, на якій демонструвалися колекції з розкопок В.В.Хвойки. Її було побудовано за прогресивним на той час систематичним методом, коли предмети подавалися за хронологічним принципом. Окремо в кінці експозиції неоліту (за тогочасною хронологією) було виділено нововідкриту землеробську культуру, яка з часом отримала назву трипільської. Посуд, знаряддя праці, статуетки людей та тварин групувалися за ознакою належності до колекції збирача-мецената, наприклад: “Пожерт-

вованіе Е.М.Терещенко; Н.А.Терещенко; В.Н. и Б.И.Ханенко” (каталоги археологічних виставок, пізніше — музею за 1897, 1900, 1902, 1913 рр.).

Археологічні експонати цієї виставки було записано до першої інвентарної книги музею (“Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств”), розпочатої ще 1897 р., рукою самого В.В.Хвойки, який був першим завідувачем і хранителем археологічного відділу музею. Він робив записи до 1914 р., майже до останнього свого дня (с. 1—480 згаданого Рукописного каталога). Отже, В.В.Хвойка не тільки першовідкривач трипільської культури і дослідник відкритих ним пам’яток, а й перший музейний хранитель здобутих артефактів, перший експозиціонер виставки, перший її екскурсовод. Ним же було започатковано три основні напрямки музейної роботи.

Трипільська колекція В.В.Хвойки з Середньої Наддніпрянщини лишається однією з найбільш представницьких в Україні. Вона нараховує понад 2.000 одиниць зберігання: близько 300 цілих форм різноманітного посуду й більш ніж 1500 в уламках, понад 170 одиниць антропоморфної та зооморфної пластики, знаряддя з першого металу — міді, каменю, кістки та кераміки. Колекція й до сьогодні не втрачає своєї наукової значущості; до неї постійно звертаються дослідники. Було підраховано, що на основі або з використанням її матеріалів написано понад 200 наукових праць (Шовкопляс Г.М. 2000, с.16).

Серед багатьох знаних імен назвімо перш за все В.Є.Козловську, яка була спадкоємницею В.Хвойки у музеї, а з 1914 р. і до кінця 1930-х рр. очолювала археологічний відділ та продовжувала записувати до інвентарних книг музейні предмети, в тому числі і з розкопок самого В.Хвойки, котрі він не встиг описати. Вона перша здійснила й археологічні експедиції на Київщині у 1920-х рр., досліджуючи поселення, відкриті В.Хвойкою, поповнила музейну археологічну збірку матеріалами з поселень біля Верем’я, Баликів, Жуківців (1926, с.139—164; 1926а с.51—53; 1927, с.40—44). М.О.Макаренко в ці ж роки досліджував поселення в урочищах Жолудівка та Грушова поблизу Халеп’я (1926, с. 33—50; 1927, РІ. 37, 41—43). Згадаймо також П.П.Курінного (1926, с.67—96), Т.С.Пассек (1935; 1949, с.184—186.), В.М.Даниленка (1953, с.81—83; 1999, с.9—65), Б.О.Рибакова (1965, с.24—47; 1965а, с.13—33; 1981, с.161—212), М.Гімбутас (1996, S.101, Abb.165,3), С.М.Бібікова

(1964, с.131—136; 1989, с.6—11), Т.Г.Мовшу (1971, с.165—171; 1985, с.220—223; 2000, с.40—51), К.К.Черниш (1982, с.277, 288, 294, 301—304), І.Т.Чернякова (1999, с.76—77) О.В.Цвек (1999, с.36), В.О.Круца (1977, с.3—9) — на жаль, немає змоги згадати всіх. Мабуть, немає жодного трипільцязнавця, хто б не звертався до надбань В.Хвойки безпосередньо чи опосередковано, включаючи автора (Якубенко О.О., 1994, с.35-37; 1998, с.54, рис.22; 1999, с.78-80; 2000, с.125-148). Зображення людини на розписній посудині з розкопок В.Хвойки з-під Ржищева вміщено в Історії українського мистецтва (1966, Т.І, с.32).

Сучасне зберігання музейних предметів має передумовою державний облік: первинний — по Головній книзі вступу та інвентаризацію — запис до інвентарних книг окремої групи зберігання з відповідним шифром. Крім того, є колекційні списки, на окремі предмети — уніфіковані наукові паспорти, котрі складають переважно зберігачі для введення у комп'ютерну базу даних. В обробці нових надходжень, інвентаризації обов'язково передують наукова атрибуція колекції: за групами матеріалу, формами, типами, орнаментациєю посуду, а також поділ предметів за станом та ступенем інформативності на 2 фонди — основний та науково-допоміжний.

Щодо старих музейних фондів, до яких належить і збірка з розкопок В.Хвойки, то тут справа дещо складніша. Як уже згадувалось, їх записував до інвентарних книг (нині — архівних) наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. сам В.Хвойка. Загальновідомо, що війни та революції не сприяють збереженню історичних цінностей. Постраждала в цьому відношенні й трипільська колекція В.Хвойки: значна кількість речей, що їх подано у його публікаціях цілими, у нинішній колекції представлено в уламках або й окремими фрагментами. Крім того, внаслідок кількох реорганізацій, котрі пережив музей, втрати частини довоєнної документації і самих музейних експонатів, появи нових музейних інструкцій тощо, колекції з 1948 р. — часу повернення їх з евакуації до музею — було записано до нових інвентарних книг. На жаль, окрім втрачених предметів, багато було розбито, чи перебувало в уламках, котрі були переплутані, або знаходились після повернення з “полону” в різних ящиках. Науковці музею повоєнної доби, серед них — Т.Г.Мовша, яка була відповідальною за колекції доби каменю-бронзи з 1952 по 1977 рр., здійснили величезну роботу з розбору і визначення цих повернутих матеріалів та нової їх інвентаризації. Через надзвичайно стислі строки та великий обсяг робіт залишалось обмаль

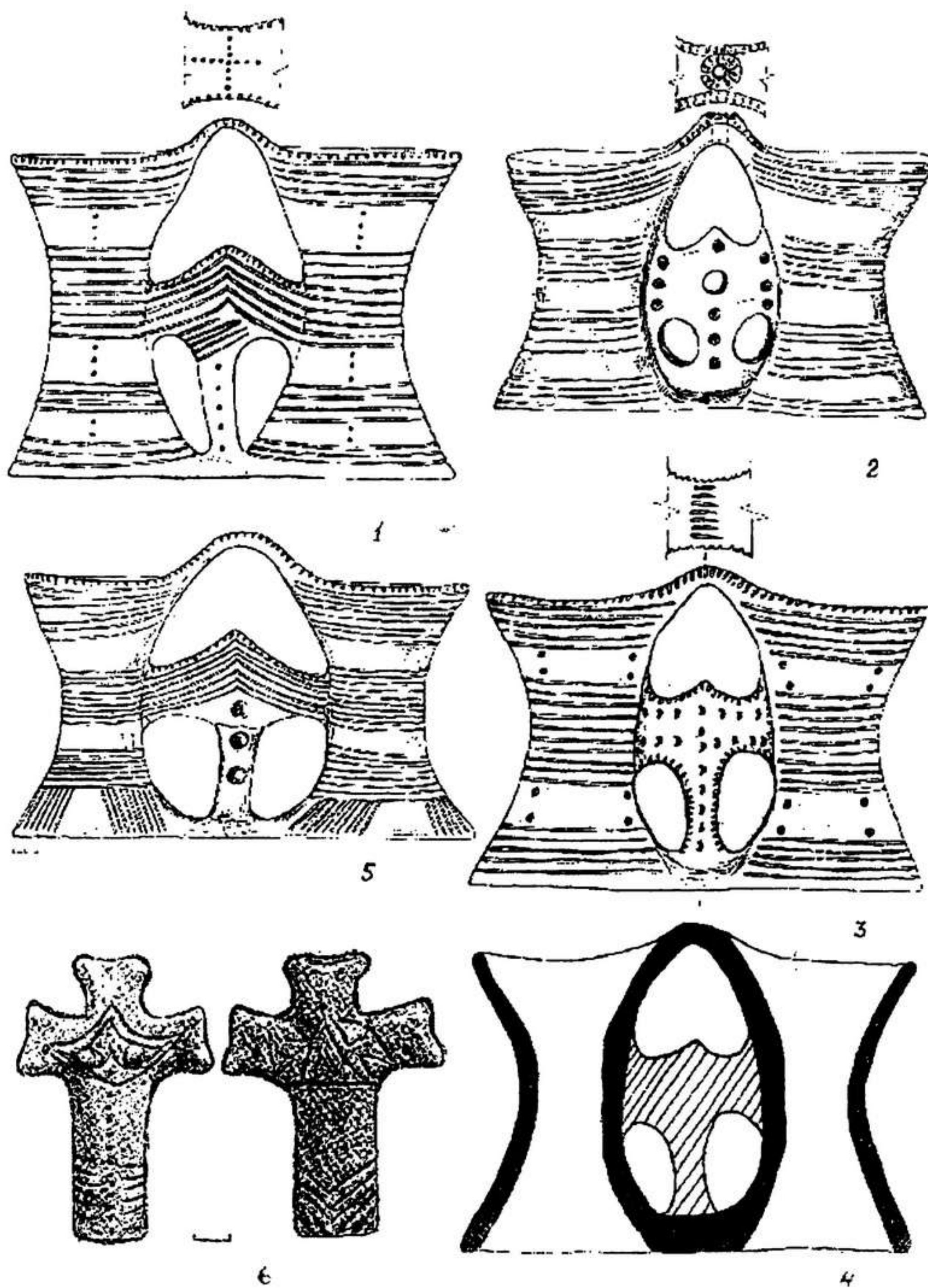

Рис. 1—6.
 Біноклевиді посудини з розкопок В. В. Хвойки на Київщині.

часу для детального розбору колекцій, через що багато уламків керамічного посуду було записано під окремими номерами. На щастя, колекція В.Хвойки включає багато цілих форм. Але більшу частину фрагментованої кераміки довелось розбирати в останні десятиріччя автору (як хранителю цієї групи з 1980 р.) під час звірок та впорядкування колекції, наслідком яких постали великі списки на виключення номерів фрагментів, котрі склалися в один предмет, наприклад, посудину. Таким чином, трипільська колекція В.Хвойки під номером а110, що включала 2370 одиниць зберігання згідно з колекційним списком, внаслідок виключення з документації номерів, зібраних в один предмет уламків, зменшилася на 362 одиниці. Нещодавно завдяки черговій звірці та остаточному розбору кераміки, на цю колекцію підготовлено списки на виключення ще 213-ти “склеєних” номерів. Отже, хоча колекція кількісно ніби зменшилась більш як на 500 од., проте якісно значно поліпшилась. Наведемо конкретні приклади.

Серед виділених В.Хвойкою груп посуду є “двойные биноклеобразные сосуды”, з котрих ним описано три (1901, С.805, Табл. XXVI, 17, 18, 21). Посудини відреставровано (можливо, самим В.Хвойкою). З трьох зображених тут “біноклів” дійшов до нашого часу цілим лише один (рис. 1). На початок 1970-х рр. це була єдина відреставрована біноклевида посудина, а на сьогодні їх уже чотири.

Розгляньмо докладно згадані біноклевиді посудини. Вони виготовлені з глини, що містить домішок піску та білих включень, після випалу — рудого або темно-жовтого кольору. Всі “біноклі” (рис. 1—5) подібні за формою, кожен складається з двох порожніх розтрубів, циліндричних у своїй середній частині та конічно розширених догори й донизу. Розтруби з’єднані між собою трьома перемичками: дугастою верхньою, середньою ромбовидною та пласкою горизонтальною нижньою, зокрема нижня перемичка “зрощена” з середньою в одне ціле за допомогою стрижневого відростка, овального в поперечному перерізі, своєрідною “ніжкою”. Таким чином середня перемичка перетворюється в стилізовану антропоморфну фігуру, котра “стоїть” чи “виростає” з нижньої перемички та пов’язує в одне ціле обидві “бездонні” посудини. Спільним для всіх є оздоблення прокресленими стрічками з паралельних горизонтальних жолобків, котрі охоплюють розтруби,

та ямками, нанесеними штампом. Відрізняються “біноклі” переважно конфігурацією та декором перемичок.

Перша біноклевида посудина — з давньою реставрацією — (рис. 1) оздоблена чотирма пласкими рядами на кожному розтрубі (з 3-4-9-5 паралельних жолобків у поясі, рахуючи знизу), та вертикальними рядками круглих ямок між ними (2-3-4). Верхня перемичка дугаста, на ній згори — два перехрещені ряди ямок (по 7 у кожному). На ніжці середньої перемички розміщено 5 ямок; на ромбовидній площині — стрічки з жолобків сходяться під кутом, спрямованим угору. Край вінець розтрубів та верхній край середньої перемички оздоблено поперечними насічками. Висота — 222 мм, ширина максимальна — 290 мм, діаметр вінець розтрубів — 130 мм., інв. № a110/931. Оpubліковано В.Хвойкою (1901, Табл. XXVI, 21), а також — у музейному фотопутівнику (Полупанова І.М., 1980, фото на с.14). Експонується на виставці “Дивосвіт Трипілля”.

Друга біноклевида посудина має значні випадки розтрубів. За графічною реконструкцією відреставрована 1983 р. в майстерні музею (рис 2). Зовні на розтрубах — по чотири пояси; (з 4-5-6-6 жолобків на одному та з 2-7-6-5 — на другому). Верхня перемичка дугаста, згори сплющена, по центру має округлу заглибину з вертикальним наскрізним отвором посередині, облямованим 15-ма радіальними насічками, такими ж поперечними насічками оздоблено краї перемички. По центру середньої перемички — круглий отвір, навколо нього — сім ямок; одна — вгорі під трикутним виступом, по три — з кожного боку, вздовж середніх частин розтрубів, та три — на “ніжці”. Поверхню вкрито жовтим ангобом, досить тонким, що зберігся місцями. Висота — 188 мм, ширина по низу — 265 мм, діаметр вінець розтрубів — 115 мм., інв. № a110/1575, опубліковано в музейному буклеті (1999, 2.7) та альбомі (2001, с. 15,16.2). Експонується на виставці “Дивосвіт Трипілля”.

Третю біноклевидну посудину було зібрано з 16 уламків, котрі значились під п’ятьма інвентарними номерами; за графічною реконструкцією відреставрована 1994 р. в майстерні НМІУ (рис. 3-4). Має на розтрубах по три пояси з паралельних жолобків: по 5 згори й знизу та по 10 посередині; у проміжках між стрічками — парні місяцевидні ямки (по вертикалі). Середню перемичку оздоблено обабіч такими ж ямками: два горизонтальні рядки перетинаються по вісі вертикальним. Дрібні поперечні насічки —

по вінцях розтрубів, краях верхньої перемички і по периметру середньої. На верхній перемичці згори — 7 поперечних нарізок. Висота — 210 мм, ширина максимальна — 280 мм, діаметр нижніх розтрубів — 130 мм., інв. № а110/2314. Найближчий аналог — в публікації В.Хвойки (1901, Табл. XXVI, 18). Публікується вперше. Експонувалася на виставці до 100-річчя НМІУ.

Четверту біноклевиду посудину зібрано з 12 уламків, котрі значились під трьома інвентарними номерами (рис. 5). Передана на реставрацію (за графічною реконструкцією, з відновленням середньої перемички) до Національного науково-дослідного реставраційного центру України 2002 р. Зовнішня поверхня розтрубів оздоблена 3-ма горизонтальними пасками (від 7 до 10 паралельних жолобків); в основі розтрубів — по 4 вертикальні відрізки стрічок з паралельних жолобків (9-11), симетрично розміщених по обводу (в плані — хрестоподібне). По верхніх краях розтрубів та верхньої перемички — поперечні насічки. Зберігся відросток, котрий сполучав нижню перемичку з середньою, на ньому — 2 ямки. Середню перемичку реконструйовано. Вона, згідно з аналогами, мала ромбовидне завершення, оздоблене жолобками у вигляді вписаних кутів та ще однієї ямки внизу. Висота загальна — 200 мм, висота розтруба — 160 мм, ширина по низу — 295 мм, діаметр нижньої частини розтруба — 130 мм., інв. № а110/2120. Близький аналог, що походить з Верем'я, відомий у науковій літературі (Мовша Т.Г., 1971, с.174, рис. 46,6; Черныш Е.К., 1982, с.288, Табл. LXX, 21). Але в музейній колекції він, на жаль, відсутній. Публікується в реконструкції, вперше.

Ключем до розуміння середніх перемичок цього типу як антропоморфних фігур стала хрестовидна перемичка від біноклевидої посудини з Щербанівки, котру першим опублікував і визначив як антропоморфну сам В.Хвойка (1901, С.759, Табл. XXII, 2). Її опубліковано у двох проєкціях Т.Г.Мовшею (1969, С.30, рис. 10), її докладно описав Б.О.Рибаков (1981, С.187—188), а також інші дослідники розглядали в контексті антропоморфної пластики (Пассек Т.С., 1949, рис. 34; Погожева А.П., 1983, С.62, рис. 13, 13; Бурдо Н.Б., 2000, С.141, Табл. 3, 2). Повторюємо її зображення, за Т.Г.Мовшею (див. рис. 6) та подаємо опис. Поверхня перемички сіро-коричневого кольору, згладжена, оздоблена прокресленими лініями і наколами. Висота — 80 мм, ширина — 60 мм., інв. № а110/1418а. Хрестовида

перемичка передає дуже схематичне зображення жіночої постаті. На місці голови — верхній роздвоєний кінець “хреста”. На роздвоєних кінцях горизонтальних відростків — наскрізні проколи, в центрі — два невеликих наліпи, якими позначені груди, їх обведено подвійною лінією підромбовидих обрисів, між грудьми — 4 наколи, розміщені ромбом. Спереду на ніжку опускається вертикальний ряд з 12 наколів, нижню її частину оздоблено розімкненим спереду поясом з 5 горизонтальних ліній, котрі ззаду звисають вниз кутом, утворюючи “ялинку” з піднятими гілками. Позаду в перехресті — складна фігура, що має вигляд високого трикутника по центру із вписаним меншим облямованого з боків 2-3-ма оберненими вершинами всередину трикутничками, розміщеними півколом. (Т.Г.Мовша вбачала в них зображення крил (1969, с.27). Якщо розвинути цей образ богині у вигляді жінки-птаха, пов’язаний як з небесною сферою — краплі вологи, що стікають від грудей, напоюючи землю, за Б.О.Рибаковим (1981, с.186—188), так і з земною — зображення “древа”, що росте, за В.М.Даниленком (1999, с.22, примітка), то прийдемо до глибшого розуміння решти антропоморфних перемичок, і біноклевидних посудин в цілому.

Описані біноклевидні посудини належать до культових, пов’язаних із землеробською магією викликання дощу та обрядами напування землі. Вичерпний аналіз семантики “біноклів” міститься в працях багатьох дослідників, насамперед — Б.О.Рибакова (1965: 1965а: 1981) та В.М.Даниленка (1999), що позбавляє нас від необхідності заглиблення в цю тему. Стрічки із жолобків, що оперізують розтруби, мають символізувати воду та водно-сонячних драконів; ямки між ними — краплі води. Сонячно-місячна календарна символіка відтворена у вигляді отворів на верхній та середній перемичках (Рис. 2); числах “7”, що повторюються: хрестовидо розміщені 7x7 ямок (Рис. 1) та 7 нарізок (Рис. 3) на верхніх перемичках. Ймовірно, має смислове значення кількість жолобків у стрічкових поясах тощо. Але це вже тема окремого дослідження.

Розгляньмо ще один приклад роботи з упорядкування та покращення стану колекції. Описану нижче посудину грушовидої форми нами було зібрано з 30 уламків, котрі значились під 16-ма інвентарними номерами. Під час наукового розбору колекції 1984 р. ці фрагменти було ідентифіковано як належні одній посудині, підібрані один до одного, в результаті — отримано повний профіль, що становить близько двох третин посудини. Далі було зроблено

графічну реконструкцію: підраховано розміри та відновлено схему орнаменту. Після цього було поставлено завдання для реставратора (а оскільки воно включало відновлення заглибленого орнаменту на догіпсованих частинах, то автору довелося після відновлення форми реставратором власноручно олівцем намалювати по гіпсу) — реставрація 1986 р. майстернею музею. Таким чином єдина велика посудина “культури А” посіла своє місце на подіумі експозиції виставки “Дивосвіт Трипілля”.

Це грушовида посудина типу безшийних: верхня її половина формою наближена до кулястої, в плані — чотирикутна, нижня — конічно звужена до плаского дна. Поверхню ретельно розгладжено (наявні сліди жовтогарячого ангобу) і оздоблено заглибленим орнаментом у вигляді стрічок, заповнених вздовжними або поперечними жолобками, інкрустованими білою пастою. Плечка мають чотири симетрично розміщені виступи-опуклини, в центрі кожної знаходиться ямка, навколо якої описано п’ять концентричних кіл, оточених “промінчиками”-наколами підтрикутного штампа. Це коло спирається “ніжкою” на ще більше описане стрічкове коло, також із п’яти концентричних кіл. На нижній — конічній частині посудини — два стрічкові пояси, у верхній вписано чотири незаповнені овали. В плані читається хрестовида композиція, котру утворюють чотири стрічки з поперечною штриховкою, що розходяться від устя і розділяють кола, спускаючись між ними. Знизу стрічки розділено надвоє, обходячи кола; в проміжках — вписано трикутники з навскісною штриховкою (Рис. 7). Висота — 380 мм, діаметр устя — 95 мм, діаметр плічок — 380—420 мм, діаметр дна — 130 мм, інв, № а110/1577. Публікується вперше.

Описана посудина також має глибоке смислове навантаження — як щодо форми, так і за орнаментальною композицією, і пов’язується дослідниками з аграрно-календарною землеробською символікою (Рибаков Б.О. 1965; 1965а; 1981; Даниленко В.М. 1999).

Біноклевиді посудини (Рис. 1,6) і грушовида посудина (Рис. 7) віднесені В.В.Хвойкою до “Культури А”, котра за сучасною періодизацією належить до середнього етапу В-II трипільської культури, що датується нині початком IV тис. до н.е. (Дудкін В.П., Відейко М.Ю., 1998, с.22). Як уже зазначалося, відреставровані посудини використовуються в музейних виставках.

Упродовж більш ніж 100-річного існування музею трипільська

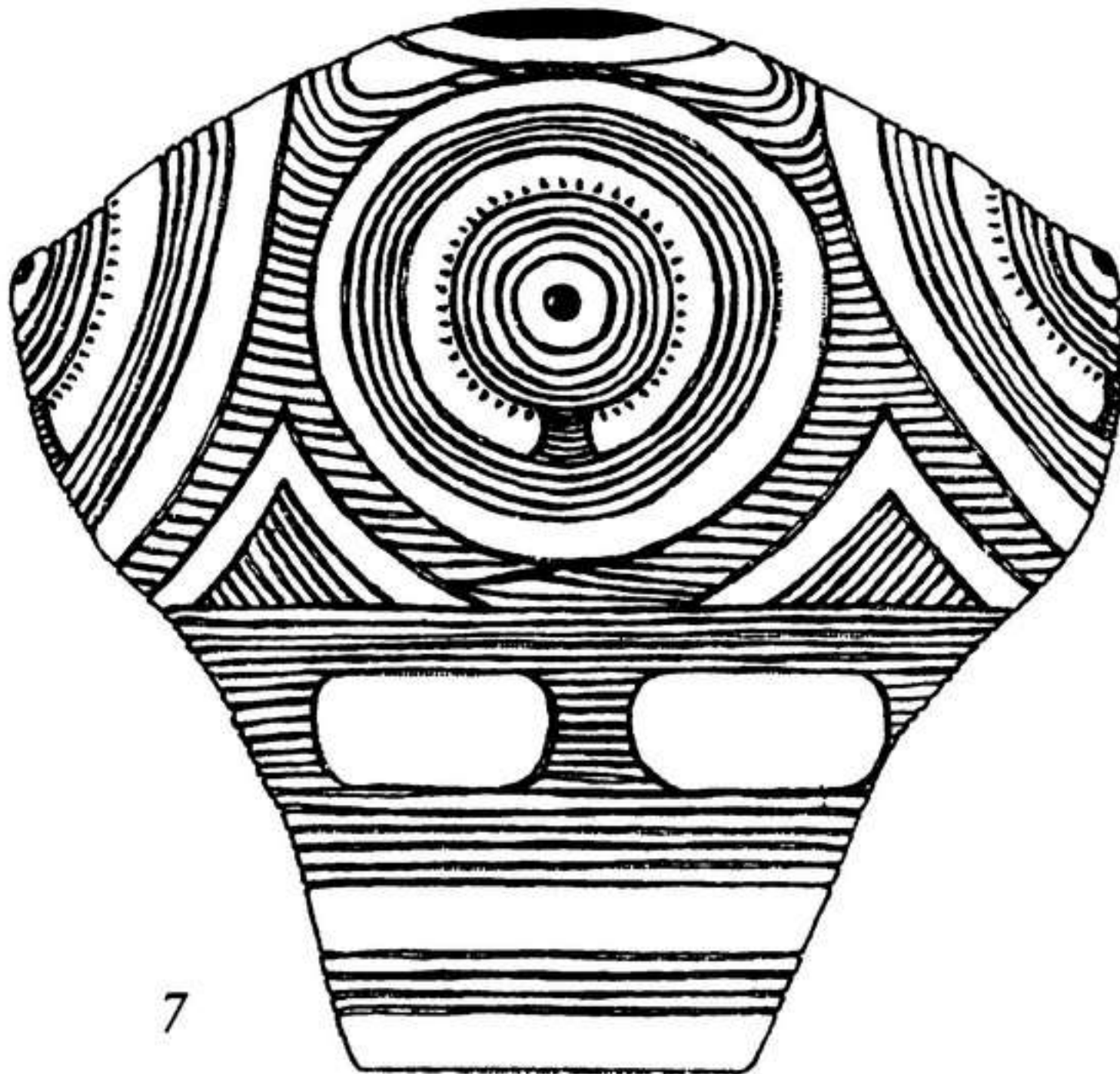
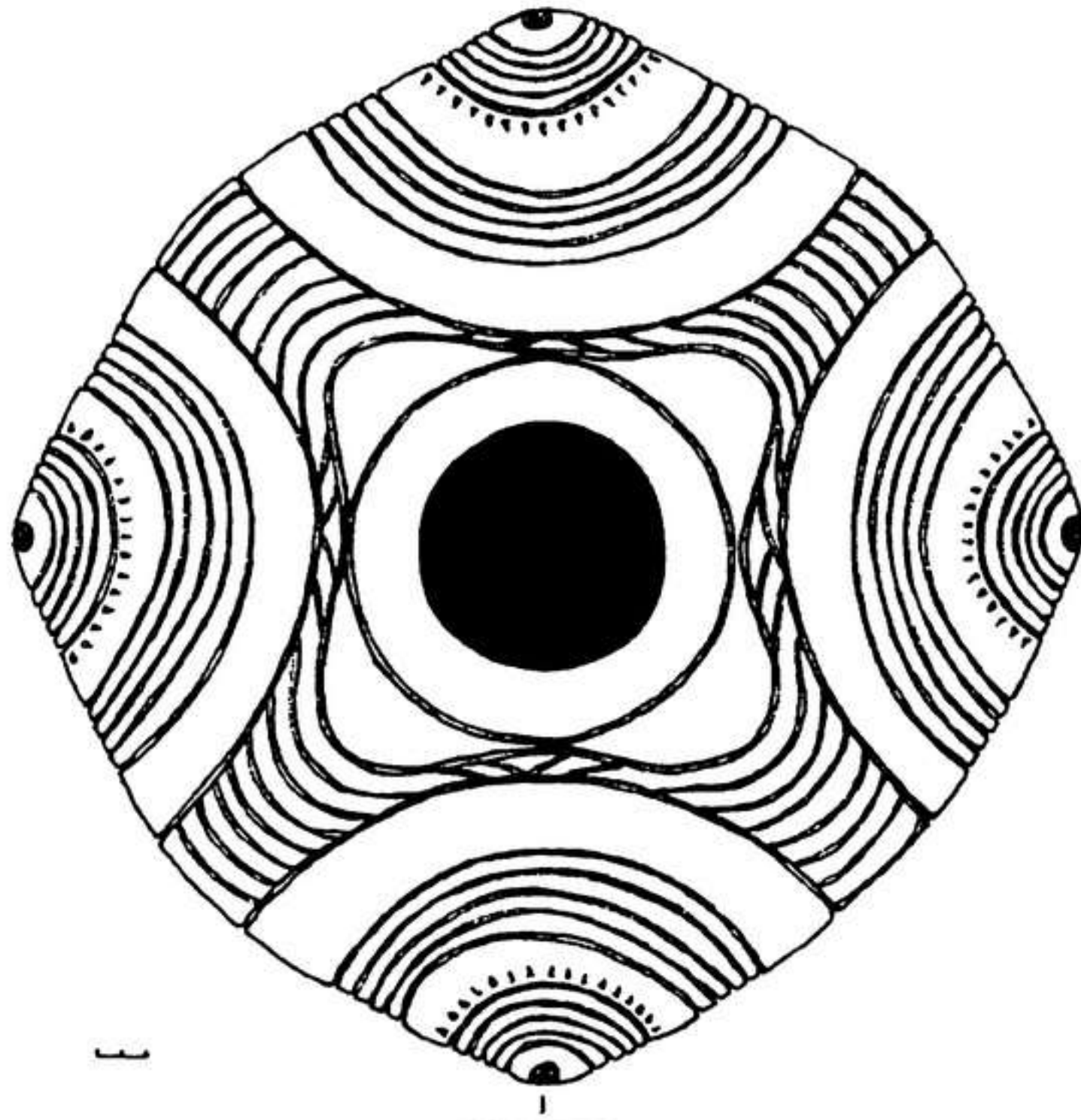

Рис 7.
Грушовида посудина з розкопок В. В. Хвойки на Київщині.

колекція з розкопок В.В.Хвойки складала основу експозиції, присвяченої розвитку землеробства на території України (Каталоги археологічних виставок, пізніше — музею за 1899, 1900, 1902, 1913 рр.).

В археологічній експозиції музею останніх десятиріч значне місце відведено трипільській культурі (10 вітрин); з них дві присвячено поселенням Середньої Наддніпрянщини, що були репрезентовані переважно експонатами з колекції В.Хвойки (47 одиниць). Серед розмаїття характерного посуду, пластики, першорядне значення мають мідні сокирки та келеп, знайдені на поселенні поблизу с. Верем'я. Результати спектрального аналізу металу дозволили зробити висновки про далекі обмінні зв'язки трипільців; керамічний посуд і пластика також фіксують взаємини із спорідненими племенами Побужжя й Подністров'я та іноетнічними племенами доби енеоліту (Відейко М.Ю., 1999, с.50—51; МовшаТ.Г., 1999, с.59—60; Якубенко О.О., 1999, с. 80).

В останні десятиріччя багато предметів з трипільської колекції В.Хвойки брали участь у виставках музею: “Перші експонати музею” (пересувна), “З історії розвитку кераміки”, “З історії прикрас”, а також у виставках до ювілеїв музею та його фундаторів. Окремі предмети (посуд, пластика) використовуються у зарубіжних виставках, переважно через телеграфування та фотографію.

Найбільш значущу та представницьку виставку “Дивосвіт Трипілля” створено 1993 р. й присвячено 100-річчю відкриття трипільської культури у Подніпров'ї. Її авторами було поставлено за мету відтворити широку картину життя трипільського суспільства, використавши досягнення вітчизняної науки на терені трипільознавства, віддавши належне першовідкривачеві (портрет В.В.Хвойки, понад 120 експонатів з його збірки та три власноручних малюнки). Ці експонати представлено у багатьох розділах виставки (історія дослідження культури, розвиток господарства, соціальна організація трипільського суспільства, економічні, культурно-історичні контакти), але найбільше використано у темах, пов'язаних з духовним життям трипільців, їхнім світоглядом — завдяки чудовій орнаменталізації посуду, її смисловій інтерпретації (Рыбаков Б.А., 1981, с.161—212; Даниленко В.Н., 1999, с.9—65).

Оригінал афіші до виставки “Дивосвіт Трипілля” роботи художника-плакатиста Таміли Черниш було придбано для музейного фонду, оскільки на ній зображено експонати нашого

музею, в тому числі — “бінокль” та грушовида посудина з колекції В.Хвойки. На виставці, що й донині привертає увагу відвідувачів, демонструється науково-популярний відеофільм “Трипільське диво” (режисер М.Бернадський), в якому значне місце посідають експонати з колекції В.В.Хвойки.

До 100-річчя відкриття трипільської культури 1994 р. в Україні видано марку (художник — заслужений діяч мистецтв України О.А.Івахненко працював над нею на матеріалах музею, зобразив, крім інших предметів, “бінокль” та зерновик з колекції В.Хвойки).

До 100-річчя від дня заснування НМІУ 1999 р. видавництвом “Марка України” було випущено художній конверт з трипільської тематики з написом “Дивосвіт Трипілля” (художник — заслужений діяч мистецтв О.В.Штанко), де на картинці та штампі спецпогашення зображено грушовиду посудинку із “змійним” орнаментом з колекції В.Хвойки. До ювілею музею вийшли друком у видавництві “ЕММА” буклет (1999 р.) та альбом “Національний музей історії України” (2001 р.), де представлено речі з колекції В.Хвойки (відповідно 2 та 7). За участю автора також підготовлено буклет “Дивосвіт Трипілля”, до якого увійшли кращі експонати з трипільської колекції музею, у тому числі — 44 з колекції В.Хвойки. На жаль, через недостатнє фінансування, його видання черговий раз відкладено.

Трипільська колекція В.В.Хвойки є візитівкою не лише Національного музею історії України. У 110-у річницю від моменту відкриття трипільської культури у Київському Подніпров’ї вона набуває загальнонаціонального значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібіков С.М., Шмаглій М.М. 1964. Трипільське поселення біля с. Гребені. // Археологія. — Т.16. — С. 131—136.

2. Бібіков С.М. 1989. Теріоморфні зображення в орнаментациї Трипілля №2. — К. — С.6-11.

3. Бурдо Н.Б., 2001. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. Ч.І. К. — С.141. — Табл.3:1, 2; Табл.6: 4.

4. Відейко М.Ю., 1999. Особливості формування трипільської культури в Подніпров’ї // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). К. — С.50—51.

5. Даниленко В.Н., 1953, К вопросу о месте киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе // КСИА. Вып. 2. — С. 81—83.
6. Даниленко В.Н., 1999. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. М. — С.9—65, 185, 195, Табл. XLII, 1,2; LIИ, 4.
7. Дудкін В.П., Відейко М.Ю. 1998, Археометричні дослідження трипільської цивілізації // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., №2. — С.20—23.
8. Козловська В.Є., 1926. Кераміка культури А (з додатками щоденників розкопів р.1925 у с.Верем'ї// Трипільська культура на Україні. Вип. 1. — К. — С.139—164.
9. Козловська В.Є., 1926а. Розкопи у Верем'ї у жовтні р. 1925 // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. К. — С.51—53.
10. Козловська В.Є., 1927. Розшуки та розкопи на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики. Липень-вересень 1926 року // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. К. — С.40—44.
11. Курінний П.П., 1926. Монументальні пам'ятки трипільської культури// Трипільська культура на Україні. Вип. 1. — К. — С.67—96.
12. Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. — К., 1900. — 26 с.
13. Круц В.А., 1977. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. К. — С.3—9.
14. Макаренко М.О., 1926. Халеп'я // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. К. — С.33—50.
15. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі, 1966 // Історія українського мистецтва Т.І. — К. — С.32. — Рис.10.
16. Мовша Т.Г., Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. — №2. — С.15—34.
17. Мовша Т.Г., 1971. Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. — Т.1 — К. — С. 165—177. — Рис. 46, 6, 11, 14.
18. Мовша Т.Г., 1985. Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — Т.1 — К. — С. 220-223. — Рис. 57, 5, 21, 23; Рис. 58, 5.
19. Мовша Т.Г., 1999. Взаємодії Трипільля-Кукутені з населенням Карпатського регіону та Центральної Європи // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). К.— С.59—60.
20. Мовша Т.Г., 2000. Трипільський феномен за дослідженнями Вікентія Хвойки: зв'язки та духовна культура // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження), К. — С.40—51.
21. Пассек Т.С., 1949. Периодизация трипольских поселений // МИА № 10. М-Л. — С.184—186. — Рис,34; 67; 94; 95; 96.

22. Погожева А.П., 1983. Антропоморфная пластика Триполья. Новосибирск. — С.62, 69—70.
23. Полупанова И.М., 1980. Государственный исторический музей Украинской ССР: [Фотопутеводитель]. К. — С.14.
24. Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств (РК АО КГМДИ) — Науковий архів НМГУ. — (Т.І — кн. І—Ш. — С.1—480.
25. Рыбаков Б.А., 1965. Космогония и мифология земледельцев энеолита// СА. №1 С.24—47.
26. Рыбаков Б. А., 1965а. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. №2 С.13-33.
27. Рыбаков Б.А., 1981. Язычество древних славян, М. — С. 161—212.
28. Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств 1897 года. К., — 1897.
29. Хвойка В.В., 1901. Каменный век Среднего Приднепровья //Труды XI АС в Києве 1899, Т.І. М. — С.768—812 — Табл, XXVI
30. Хвойка В.В., 1902. Краткий указатель предметов // Отдел археологический. Киевский художественно-промышленный музей, К.
31. Хвойка В.В., 1904. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // ЗРАО. Т.V. Вып. 2. — СПб. — С.1—25.
32. Хвойка В.В., 1909. Раскопки площадок в с. Крутобородницах Летичевского уезда Подольской губ. и вблизи с. Веремье Киевской губ. // Труды МАО. — Т.22. — Вып. 2. — С.291—309.
33. Хвойка В.В., 1913. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К. — С.18—20.
34. Хвойка В., 1913. Краткий указатель предметов. Отдел археологии. Киевский художественно-промышленный и научный музей. — К. — 49 с.
35. Цвек О.В., 1999. Структура східотрипільської культури // Археологія. №3. — С.36. — Рис.5:1,1—3, 5—13; Ш 1, 3—5.
36. Черныш Е.К., 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. М. — С.214—219. — Табл. LXX, рис. 21, 24, 25.
37. Черняков І.Т., 1999, Одинадцятий археологічний з'їзд у Києві: біля витоків Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). К. — С.76—77.
38. Шовкопляс Г.М., 2000. Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження). // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). К. — С. 4—25.
39. Якубенко О.О., 1994. Трипільська колекція В.В.Хвойки з Київщини та її використання в експозиції НМІ України // Переяславська земля та її місце

в розвитку української нації, державності й культури. Тези Всеукраїнської наукової конференції. Переяслав-Хмельницький. — С. 35—36.

40. Якубенко О.О., 1998. Трипільські статуетки птахів у збірці НМГУ // До 100-річчя Національного музею історії України (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв). К. — С.51, 54. — Рис. 22.

41. Якубенко О.О., 1999. Трипільська розписна кераміка з розкопок В.В.Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції), К. — С.78—80.

42. Якубенко О.О., 2000. Трипільська розписна пластика з розкопок В.В.Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). К. — С. 125—148.

43. Gimbutas M., 1996. Die Sprache der Göttin. Das verschuttete Symbolsystem der westlichen Zivilisation.- Zweitaustneis.— S.101, Abb. 165, 3.

44. Makarenko N. 1927. Skulpture de la civilisation Tripolienne en Ukraine // IPEK.— Leipzig. — S.119-130. — Pl. 37, 41—43.

45. Passek T., 1935. La ceramique tripolienne. М-Л. (Изв. ГАИМК, вып.122).— 165 с.

